

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационния труд на Диана Иванова Петрова „Святото в религиозния опит в прагматизма. Уилям Джеймс и Чарлс Сандърс Пърс“, редовен докторант в СУ „Св. Кл. Охридски“, за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ по философия от проф. д-р Веселин Петров (ИФС-БАН)

Дисертационният труд на докторант Диана Петрова „Святото в религиозния опит в прагматизма. Уилям Джеймс и Чарлс Сандърс Пърс“ е в обем от 164 стр. и се състои от Въведение, три глави (всяка със съответни параграфи и собствени изводи), Заключение, Научни приноси и Библиография от 104 заглавия (от които 30 на кирилица – поради грешка в номерацията в дисертацията са посочени 29, но всъщност са 30 – и 74 на латиница – английски език).

Въведението ясно очертава целта и задачите на дисертацията. Поставената цел е, изхождайки от тезата, че според Джеймс „правилното разбиране предполага и води до правилно действие“ (с. 5), да се извърши концептуална реконструкция на смисъла и валидността на религията в рамките на философията на американските прагматисти Уилям Джеймс и Чарлс Пърс, като се покаже, че тяхното решение на отношението между науката и религията се постига чрез синтез на знание, вяра и действие. Постигането на тази цел според дисертантката предполага решаването на следните задачи: анализ и определяне на понятието за религия в метафизиката, епистемологията и етико-религиозната философия на Уилям Джеймс и Чарлс Пърс; проследяване отношението между религия и наука в контекста на теориите на двамата прагматисти; изясняване основите на американския прагматизъм и очертаване на основните аспекти в творчеството на тези автори; проследяване на начина, по който понятието на Пърс за вярането се променя при вярането на Джеймс. Дисертантката успешно е подчинила структурата на дисертацията на решаването на така формулираните задачи. Ясно са посочени и използваните методологични подходи към решаването на така формулираните задачи: херменевтичният метод (като интерпретация на прагматизма от края на 19ти и началото на 20ти век) и сравнителен историко-философски анализ (позволяващ да се очертаят приносите на първите прагматисти).

С това въведението е изпълнило много добре своята функция. Като единствена чисто техническа бележка мога да посоча излишното повторение на фразата: „От така формулираните цели и задачи произтича и самата структура на дисертацията“ (на с. 6 и с. 7), вероятно дължащо се на недоглеждане.

Към уводната част на дисертацията спада и параграфът „Прагматизмът като теория на знанието“, поставен веднага след въведението. В него дисертантката очертава сбито появата на прагматистката философия и вижданията на ранните (класически) прагматисти, особено посочвайки оформилите се различия в схващането на прагматизма между Чарлс Пърс и Уилям Джеймс: при първия по-скоро като метод, а при втория в тясна връзка с неговата теория за истината. Посочено е и влиянието на ранните прагматисти върху водещи философи от първата половина на 20ти век. Изложението е добра основа за по-нататъшното изследване в главите на дисертацията и правилно е поставено в уводната част на дисертацията. И тук се среща излишно повторение на една и съща фраза: „симпатизанти, съмишленици и остри критици, сред които Джон Дюи, Шилер (1864-1937), Джовани Папини (1881-1956), Йосия Ройс (1855-1916) и поетичният натуралист Джордж Сантаяна (1863-1952)“ (два пъти на с. 14).

Първа глава на дисертацията е посветена на разглеждане метафизиката на прагматизма. Наистина, има логика представянето на прагматистката философия да започне с метафизиката като основа в известен смисъл на другите раздели на философията – епистемологията, разбирането за религията и т.н. Дисертантката започва с представянето на позицията на Уилям Джеймс и по-специално на неговия „радикален емпиризъм“ във връзка с прагматистките му схващания. Не мога да се въздържа и тук да вметна отново наличието на излишни повторения в текста. Думите „Разглеждайки историята на философията, може да проследим как от самото ѝ начало като дисциплина, мислителите са разработили структурирана и конкретна философска система. Установена е връзка между техните епистемологични позиции и метафизични доктрини, което е лесно разбираемо предвид когнитивните процеси, които са част от опита и следователно се занимават с реалността, към която принадлежат.“ се повтарят два пъти (на с. 16 и с. 18). По отношение на Пърс дисертантката представя основните компоненти на неговите метафизически схващания: учението му за тихизъм, ананкизм и агапизъм във връзка с Пърсовата еволюционна космология (по-близка до схващанията на Ламарк, отколкото на Дарвин). Особено е акцентирано върху монизма на Пърс, важно значение за метафизиката на когото има идеята за непрекъснатостта между разума и материята – учението за синехизма (идеята за приемственост). Изложено е и разбирането на Пърс за истината, което обаче не е централно за неговия прагматизъм, а по-скоро се различава от концепцията на Уилям Джеймс, в която схващането за истината има водеща роля. Дисертантката акцентира върху различията между радикалния емпиризъм на Джеймс и класическия емпиризъм, преди всичко преживяването в рамките на опита. Щеше да е

още по-добре, ако дисертантката беше се спряла малко повече на еволюцията в схващанията на Джеймс за радикалния емпиризъм и по-специално върху преходното му схващане за „неутралния монизъм“ (който е само споменат на с. 34 и с. 37), което Джеймс в крайна сметка преодолява. Но може би тези подробности не са чак толкова съществени за реализирането на задачите на дисертацията. Посочва се връзката на схващанията на Джеймс с панпсихизма – въпрос, по който съвременните изследователи на творчеството му водят спорове. Ясно е подчертано, че философията на Джеймс с опит за преодоляване на дихотомията реализъм – идеализъм в рамките на тогавашната философия. В заключение на главата, метафизическите схващания на Пърс и Джеймс са добре представени; може би щеше да е още по-добре да се подчертае разликата помежду им, стигнала дотам, че Пърс в по-късните си трудове решава да се разграничи от някои добили широка популярност схващания на Джеймс, поради което нарича собствената си концепция „прагматицизъм“, а не просто „прагматизъм“ за разлика от Джеймс. Но и казаното от дисертантката е достатъчно като добра основа, от която може да се изхожда при разглеждане на прагматистката епистемология, както и на другите аспекти на прагматизма.

Втората глава на дисертацията е фокусирана върху разглеждането на прагматистката епистемология. Дисертантката започва главата с връзката между факти от биографията на Джеймс и отношението му към философията като начин на живот, подчертавайки епистемологичната компонента на прагматисткото течение във философията и Джеймсовата интерпретация на философията през призмата на човешкия темперамент и индивидуално преживяване. Обяснява се и значението на хуманизма в схващането на Джеймс за теория на познанието. Според Джеймсовата теория на истината начинът на разбиране на знанието, както и всяка връзка между елементите трябва да са опитни. Освен това истинното знание е в същото време и източник на собствената си полезност. За Джеймс не трябва да се стремим към истината заради самата истина, а и заради нейната полезност.

Изследването в тази глава продължава с анализ на личността на Пърс и нейното отражение върху философията му. По отношение на схващането му за истината се посочва, че за Пърс истината е това мнение, с което всички изследователи са съгласни. Изяснява се, че за Пърс връзката между вярата и действието заема централно място, като науката е най-ефикасният метод за придобиване на полезни навици за действие. Обяснява се Пърсовата „прагматична максима“, според която за разбиране смисъла на дадена концепция трябва да видим практическите ползи от заложените цели.

По-нататък в дисертацията е разгледаната Пърсовата класификация на науките (т. нар. „таксономия“), според която има три типа наука: практическа, ревизионна и откриваща. Споменава се също, че Пърс е основно логик и семиотик, смятан за основоположник на семиотиката, но тази страна на неговото учение не е разгледана като нямаща пряка връзка с темата на дисертацията. В края на изследването си за Пърс в тази глава дисертантката посочва основните тематични оси на Пърсовата мисъл, имащи значение за изследването в самата дисертация: първо, теоретични знания и научна интелигентност, второ, философия на опита; трето, изследването като действие, което води до затвърждаване на вярата; четвърто, изясняване на значенията, което е свързано с проучването на биномията съмнение-вяра; и пето, теорията на знаците, върху която се гради концепцията на Пърс за логиката.

Изследването във втора глава на дисертацията продължава с разглеждане схващанията на Джон Дюи, един от видните представители на класическия прагматизъм. Съществени моменти от това разглеждане е подчертаването, че за Дюи ролята на знанието е да даде възможност на хората да трансформират своите преживявания, и че знанието е фактор, който променя нещата в света, защото има роля в насочването на действията на хората. Специално внимание се обръща на схващането на Дюи за религиозното като проява в действията на обикновения живот и че за Дюи институционализацията на религиозното представлява опасност, тъй като представлява пречка за достъп до религиозното качество на живота в първоначалния му смисъл. За него вярата играе активна роля в свързването на въображаемия идеал с действието; той смята, че идеята за Бог функционира като обединяващ елемент на преживяването, като се състои в концентрация на мотивираща енергия, която движи реализацията на въображаемия идеал. Като бележка към тази част на дисертацията мога да посоча, че параграфът за религиозното във философията на Дюи като че ли повече би подходил за третата глава на дисертацията, а не толкова за втората посветена на епистемологията, тъй като там би бил по-адекватен на разглеждането на религиозните схващания на прагматистите.

В по-нататъшното си изследване във втора глава дисертантката въз основа на съпоставка на схващанията на Пърс, Джеймс и Дюи прави извода, че прагматисткият метод е процедура, чрез която можем да „направим нещата ясни“ (с. 79). Изхождайки от това, след това разглежда прагматисткото схващане за истината и за знанието, където виждането на Пърс е малко по-особено. Споменава се, че ключова роля за проверяване на истината при Пърс играе принципът на абдукцията, но не е отделено повече внимание

на този принцип и на самата абдукция, а щеше да е по-добре да се хвърли повече светлина върху тези основни прагматистки понятия. Дисертантката акцентира върху инструменталното схващане на истината. Тя разглежда накратко логиката на Пърс, подчертавайки, че за него логиката е в основата на епистемологията му. Важна роля в Пърсовата логика играе абдукцията, като в дисертацията се прави съпоставка на методите на абдукция, дедукция и индукция. Отново се акцентира върху прагматисткото схващане за истината най-вече във версията на Джеймс; а по-специфичното Пърсово схващане е описано под названието „Пърсов фалибилизъм“. В цялата глава се подчертава особеното в схващанията на Пърс и Джеймс, което ги отличава от другите философи, привърженици на други философски течения. Не е достатъчно акцентирано обаче върху различията в схващанията между Пърс и Джеймс и опитите на Пърс да „изчисти“ или запази прагматизма в автентичния му вид, а не във вида, който е придобил в трудовете на Джеймс, придобили широка популярност сред тогавашната общественост.

Третата глава на дисертацията е озаглавена „Прагматизъм, религия и вяра“. Това е така да се каже кулминацията на дисертацията. Дисертантката започва анализа си със схващанията на Пърс и прагматичната максима, имаща връзка с вярата, според която „вярванията са диспозиции за действие“ (с. 98). Според Пърс религиозните вярвания предполагат определен начин на живот, но като цяло Пърс свързва религиозната вяра с логическите принципи и концепции, които развива. Дисертантката подчертава съвпадението на схващанията на Пърс, Джеймс и Дюи относно етичното съдържание на религиозните вярвания, поради което по-нататък в дисертацията избира за по-удобно за нея да анализира този аспект от философията на прагматизма въз основа на много по-широко известните и по-достъпни публикации на Уилям Джеймс. Общото между класическите прагматисти е интересът им към етичното, моралното и социалното съдържание на религията. Конкретно относно приноса на Джеймс към прагматисткото схващане за религията и вярата, в дисертацията се посочва неговото подчертаване на значението на свободната воля на човека (човек е отговорен за своите действия) в противопоставка на предопределеността на действията на човека, приемана в редица непрагматистки схващания за религията. Дисертантката прави преглед на формирането и еволюцията на религиозните възгледи на Джеймс, обяснявайки и влиянието върху него на други мислители. Подчертава се стремежът на Джеймс да постави вярата в рационална рамка виждането му, че вярата е способна да мотивира човек в действията му. Ясно личи зависимостта на прагматистките схващания за религията от

метафизически постановки не само на самия прагматизъм, но и по-надалеч назад във времето – към Кант и Платон. Изводът е, че Джеймсовата религия не е обвързана с догма, а по-скоро има връзка със свободната воля и с мелиористични схващания. От друга страна, разкрива се, че за Джеймс тезата за реалността на мистичния опит играе съществена роля, оттук и значението на схващанията му за свръхестественото. Донякъде това е свързано и с образованието на Джеймс като психолог, което явно дава отражение върху по-нататъшните му интереси и схващания. Оттук е и предпочитанието на Джеймс към персоналния характер на религията, който донякъде negliжира социалния ѝ характер. Джеймс разбира религията като личен опит, в който има и рационална компонента. Религиозното чувство задоволява интимни човешки потребности.

По-нататък до края на главата се разглеждат схващанията на Пърс за религията. Като критична бележка веднага следва да отбележа, че още в заглавието на параграф 3.5 е сбъркано името му, като е написано Чарлс Адамс Пърс вместо Чарлс Сандърс Пърс; предполагам, че грешката е по невнимание. В самия анализ се проследява формирането на специфичните религиозни възгледи на Пърс и се подчертава, че и за него познанието за Бога зависи от опита, като вярата в Бог възниква от опита на нечий живот. Пърс се опитва да интегрира научния опит с религиозния опит. Подчертава се, че Пърс развива така наречения „забравен аргумент за съществуването на Бог“, който е свързан отново с опитния момент на изследване реалността на Бог, но е бил забравен от учените по теология. Разглежда се и отношението на Пърс към съмнението, като се посочва, че Пърс поставя под съмнение идеята на Декарт за абсолютно съмнение. Накрая на главата се прави съпоставка между схващанията на Пърс и Джеймс за религиозната вяра. Накратко, докато Пърс посочва няколко начина на вярване, Джеймс залага на индивида и способността му да намира други пътища, ставайки основоположник на психологията на религията. Докато Джеймс се фокусира върху практическите последици за индивида, философското учение на Пърс е насочено по-скоро към обекта.

Заклучението на дисертацията отново прави сравнение на концепциите на Пърс и Джеймс, като се подчертава, че докато при Пърс имаме реалистична концепция за затвърждаване на вярата в ума на субекта, то при Джеймс имаме опитно представяне на вярата като разширяващо се преживяване. За Пърс вярванията живеят в нас, ръководят нашите действия, а съмнението възпира нашата дейност. Докато за Джеймс вярата е въпрос на воля. И в двата случая обаче вярата е основа на всяко действие.

Авторефератът на дисертацията представя кратко и точно изложението на самата дисертация, оформен е напълно според изискванията.

Дисертантката посочва пет приносни момента в дисертацията (няма да ги повтарям), с които съм напълно съгласен, тъй като съответстват на направеното в самата дисертация и конкретно и ясно формулират основните пунктове на това, което е направено.

Дисертантката има шест публикации по темата на дисертацията, от които една е под печат и пет са вече публикувани, сред които три са на английски език (две от които в чужбина и една в електронно издание), една на руски език в чужбина и една на български език в наше философско списание. Това надхвърля минималните изисквания за публикации за дисертация. Участвала е освен това в осем конференции, четири от които международни, останалите национални.

Нямам съвместни публикации с дисертантката.

Познавам дисертантката Диана Петрова от няколко години, след като тя вече беше станала докторантка в СУ „Св. Кл. Охридски“. Впечатленията ми за нея са за изключително сериозен и отговорен човек, който се стреми постоянно да подобрява качеството на работата си и да постига все по-голямо съвършенство. Направените от мен бележки към дисертацията не засягат основните ѝ постижения и имат за цел по-скоро да стимулират споменатото качество за стремеж към самоусъвършенстване.

Заключение: Въз основа на всичко, казано дотук, убедени ще гласувам за присъждането на Диана Петрова на образователната и научна степен „доктор“ по философия и призовавам и останалите членове на научното жури да направят същото.

София, 21.12.2020 г.

проф. дфн Веселин Петров